

Світлана ПОТАПЕНКО (Київ), Андрій ПАРАМОНОВ (Харків)

**ДО ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКИХ АРХІВІВ:
ПОВІДОМЛЕННЯ 1819 Р. ПРО ВИЯВЛЕНИЙ
У ДЗВІНИЦІ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ
“ДРЕВНІЙ АРХИВЪ”**

Документи, що публікуються нижче, відклалися у фамільному архіві графів Рум'янцевих, частина якого зберігається у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки (м. Москва) (далі – ВР РДБ)¹. Це ф. 255 “Рум'янцєви П. О., М. П. та інші. Архів”, що нараховує 925 одиниць зберігання у 19-ти теках (“картонах”) за 1627–1838 рр.². У фонді зберігаються як маєткєві справи Рум'янцевих, так і їхня службова документація, зокрема листування Петра Рум'янцєва-Задунайського з Катериною II, Олександром Безбородьком та Григорієм Потьомкіним.

Картон 9, де виявлено документи, нараховує згідно з описом 34 справи за 1797–1822 рр.³. Це листування графів міністра закордонних справ, канцлера Російської імперії Миколи Петровича (1754–1826) та його молодшого брата дипломата, сенатора Сергія Петровича (1755–1835) Рум'янцевих з російськими та іноземними суспільно-політичними, науковими, військовими і духовними діячами першої чверті XIX ст.

Микола Петрович, поруч із державною службою, активно займався збиранням, дослідженням і публікацією старожитностей з історії Росії⁴. Ф. 255 ВР РДБ містить численні повідомлення його кореспондентів та членів його наукового гуртка⁵ про нововиявлені рукописи, монети, книги, котрі

¹ Інша частина родинних паперів зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург) та у Російському державному військово-історичному архіві (м. Москва). Див. докладніше: *Майкова К. А.* Архив Румянцевых // Записки Отдела рукописей Государственной ордена Ленина библиотеки СССР имени В. И. Ленина. – М., 1952. – Вып. 14. – С. 3–16; *Козлов В. П.* К истории комплектования Румянцевского собрания русских и славянских рукописей // Там само. – М., 1980. – Вып. 41. – С. 4–29.

² Опись архива Румянцевых / Обраб. К. А. Майкова. – М., 1952. – 141 с.

³ Там само. – С. 67–73.

⁴ *Майкова К. А.* Архив Румянцевых. – С. 9–16; *Козлов В. П.* К истории комплектования. ... – С. 4–6.

⁵ “Кружок представлял собой неофициальное объединение русских и зарубежных ученых-историков и малоизвестных «любителей русских древностей», литераторов и журналистов, переводчиков и переписчиков документов, связанных как научными интересами, так и находившихся в определенной материальной и служебной зависимости от канцлера и бывшего Председателя Государственного совета Н. П. Румянцева”. Рум'янцєвська рукописна колекція вважалася одним з найкращих

До історії харківських архівів: повідомлення 1819 р. про виявлений у дзвіниці...

зберігалися в різноманітних сховищах і приватних колекціях в Росії та за кордоном⁶.

По смерті Миколи Рум'янцева його архів разом із паперами батька Петра Рум'янцева-Задунайського та діда Олександра Рум'янцева, так само, як і колекція старожитностей, був переданий під опіку Міністерства народної освіти і спершу зберігався в Санкт-Петербурзі. У 1828 р. згідно з указом Миколи I було створено Рум'янцевський музей, переведений у 1861 р. до Москви. Нині рукописна частина зібрання належить до фондів Російської державної бібліотеки, зокрема колекція пам'яток XII–XIX ст. об'єднана у ф. 256 “Рум'янцев, Микола Петрович. Зібрання” ВР РДБ⁷.

Вочевидь, саме у зв'язку зі знаними антикварними захопленнями Миколи Рум'янцева у 1819 р. його було повідомлено про виявлений у Харкові “древній архив”. Зокрема, йому було надіслано копію відповідного донесення єпископа Слобідсько-Українського і Харківського Павла Священному Синодові та опис віднайдених документів. Ці два джерела стали об'єктом даної публікації.

Із донесення дізнаємося, що папери 1720-х – 1770-х рр. випадково знайшли парафіяни, коли розбирали стару Олександрівську дзвіницю Успенського собору. Документи були обгорнуті у рядна, запаковані у скрині, коробки і бочки, частина з яких виявилася опечатаною. Опис деталізує перелік архівалій. Це переважно службова – вхідна і вихідна – документація російських воєначальників, які очолювали Український ландміліцький корпус: генералів-аншефів Людольфа-Августа фон Бісмарка (1683–1750), Петра Семеновича Салтикова (1700–1772) і Петра Івановича Стрешнева (1711–1771), генерал-майора Якова Лукича Фролова-Багреєва (? – після 1762) та генерал-лейтенанта князя Костянтина Антіоховича Кантемира (1718–1776). Також згадуються матеріали “смотру” полків, проведеного 1759 р. генерал-фельдмаршалом князем Олександром Михайловичем Голіциним (1718–1783). Не вдалося ідентифікувати лише особи генерала фон Шенбака і капітана Єнотуца. Повідомляється і про дві нібито полкові печатки, сховані разом із паперами.

Що стосується до місця і обставин віднайдення архіву, то мова йде про кафедральний і водночас найстарший храм Харкова. Першу церкву ново-заснованого міста – собор Успіння Пресвятої Богородиці – було зведено з “нового красного леса” ратними людьми 1657 р. за першого харківського воєводи Воїна Селіфонта, а протягом 1685–1687 рр. збудовано кам'яний собор. Унаслідок пожежі 1733 р. храм зазнав значних пошкоджень, утворилася тріщина, а всі дерев'яні частини і внутрішня оздоба загинули. За часів

приватних зібрань свого часу і в подальшому склала основу для Відділу рукописів Російської державної бібліотеки. (Козлов В. П. К истории комплектования... – С. 4).

⁶ Майкова К. А. Архив Румянцевых. – С. 11, 13; Козлов В. П. К истории комплектования... – С. 4–6.

⁷ Козлов В. П. К истории комплектования...; Ошанина Е. Н. Архив Верхотурской приказной избы кон. XVI – начала XVIII в. в собрании Н. П. Румянцева // Записки Отдела рукописей Государственной ордена Ленина библиотеки СССР. – Вып. 41. – С. 30–55.

Катерини II згідно з її повелінням в усіх губернських містах мали бути зведені належні соборні храми. Тож старий Успенський собор у слобідському стилі розібрали, а 14 травня 1771 р. заклали новий. 27 вересня 1780 р. новозведений храм освятили, приурочивши цю подію до офіційного відкриття Харківського намісництва.

Кам'яна Олександрівська дзвіниця розташовувалася окремо від собору і була дуже потужною будівлею, придатною до оборонних боїв. Її розміри у плані становили $15,2 \times 13$ м, а висота – більше 50 м. Вона стояла на півтора-метровій “подклети”, в якій розташовувалися просторі підвали й були виходи в підземні приміщення і ходи. У підвалах спершу зберігали пороховий запас, а у приміщенні першого ярусу площею понад 100 м² розміщувалася Приказна палата. Із кінця XVIII ст. підвали здавали в оренду місцевим купцям. Маківка на шатрі дзвіниці мала оглядові вікна на всі боки – башта слугувала головним спостережним пунктом фортеці. До зведення дзвіниці Києво-Печерської лаври у 1743 р. це була наймасивніша подібна споруда на Лівобережжі, котра стала зразком для інших шатрових дзвіниць на Слобожанщині у першій половині XVIII ст.

Однак уже на початку XIX ст. архітектурний стиль Олександрівської дзвіниці дуже помітно відрізнявся від найближчих будівель у центрі Харкова. Тому парафіяни давно прагнули її розібрати і звести нову за проектом професора архітектури Євгена Васильєва. Цей проект тривалий час лишався не затвердженим через побоювання тогочасного харківського губернатора Василя Муратова взяти на себе відповідальність за зведення такої високої споруди. Поза тим, 12 листопада 1818 р. парафіяни вже вирішили почати з весни наступного року будівництво нової дзвіниці з теплою церквою всередині на честь благовірного князя Олександра Невського. У березні 1819 р. громада почесних громадян Успенської парафії через єпископа Павла звернулася до губернатора і поліцмейстера з проханням виділити землю для будматеріалів і дзвонів та почати розбирати дзвіницю. Лише через рік у травні 1820 р. дозвіл на будівництво дзвіниці таки було отримано⁸. Преосвященний Філарет (Гумилевський) з цього приводу зауважував: “По составлении плана и одобрении его строительным комитетом, колокольня, по разобрании старой, заложена преосвященным Павлом августа 2 дня 1821 года”⁹.

Парафіяни взялися до розбирання старої дзвіниці в березні 1819 р. Більшість приміщень всередині виявилися заваленими різноманітними речами, що мали стосунок як до собору, так і до міста загалом. А на другому поверсі в окремих кімнатах і було знайдено “древній” архів колишнього Ландміліцького корпусу, запакований у скрині із замками, баули і в'язки. Яким чином цей архів опинився у Харкові? Річ у тому, що управління Українською оборонною лінією, де корпус розміщувався, відбувалося на території

⁸ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 39. – Спр. 82. – Арк. 1–54.

⁹ Філарет [Гумилевский Д. Г.]. Уезды Харьковский и Валковский // Філарет [Гумилевский Д. Г.]. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х., 1859. – Отд. 2. – С. 9–10.

До історії харківських архівів: повідомлення 1819 р. про виявлений у дзвіниці...

Слобідських полків. Спершу командування розміщувалося в Білевській, а згодом Олексіївській фортецях. Зрозуміло, що все листування, укази, екстракти осідали в них. А в Харкові у 1730-х рр. розміщувалася штаб-квартира фельдмаршала Мініха. Після ліквідації у 1762 р. Ландміліцького корпусу його архів було перевезено до Харкова. Але зберігати папери не було де, тому тимчасово з цією метою скористалися приміщенням соборної дзвіниці. І забули про них.

Щойно парафіяни повідомили єпархіальне керівництво про віднайдений архів, його перенесли до окремої комори єпархіального управління. Губернатор повідомив Міністерство внутрішніх справ, а звітні інформація надійшла до московського відділення інспекторського департаменту Головного штабу його імператорської величності. Черговий генерал Головного штабу Арсеній Закревський і начальник архіву штабу Данило Деларю прийняли рішення про перевезення виявлених документів до Москви.

Для розбору і відправлення документів з архіву Головного штабу до Харкова прибув губернський секретар Глазунов. Розбір почали 5 серпня 1819 р. у присутності протоієрея Афанасія Могилевського, священника Андрія Михайловського та харківського повітового предводителя дворянства Григорія Федоровича Квітки. 9 серпня було складено опис справ для передачі їх до Москви. Усього було розібрано 123 справи за 1728–1761 рр. Це були переважно документи з канцелярій генерал-лейтенанта барона фон Шверина, згаданих генерал-майора Фролова-Багреєва, генерал-аншефів фон Бісмарка і Стрешнева, бригадира Берхмана, генерал-майора Веделя. Окрім того, ще були справи у в'язках, зокрема 107 в'язок справ різних полків по канцеляріях генералів фон Шверина, фон Веделя, Фролова-Багреєва, бригадира Кнутова; 25 в'язок справ обер-провіантмейстерів Плещеева і Павлова; по одній в'язці графа з канцелярій Салтикова і генерал-майора барона фон Веделя; 50 в'язок із донесеннями і рапортами з канцелярії графа Салтикова, полковника Краснощокова, обер-провіантмейстера Слицького, конфірмації Військової колегії, списки і таблиці Ландміліцького корпусу. На додачу, ще 237 книг уміщували різні повеління генералів фон Бісмарка, Фролова-Багреєва, Стрешнева, Лачинова, Девієра, бригадира Кнутова і полковника фон Нейгарта.

На цьому історію віднайденого архіву можна було б завершити. Він досі зберігається у Російському державному військово-історичному архіві в Москві. Зі знаних дослідників, які з ним працювали, нам відомо про воронезького вченого Володимира Павловича Загоровського, котрий досліджував оборонні лінії Московської держави. Однак в українському контексті цікавим є те, що на наполягання харківського губернського предводителя дворянства Андрія Федоровича Квітки у Харкові мали залишитися деякі віднайдени справи. Листування з Головним штабом забрало певний час, проте 7 жовтня 1819 р. для зберігання у Харкові було відібрано 15 справ за 1728–1733 рр. Їх згідно з описом прийняв Григорій Квітка, а нині, швидше за все, вони зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ. Це 14 книг генералітетських ордерів і рапортів командирів за 1728–1733 рр. та в'язка з описом мундирів і розписів штаб- і обер-офіцерів за 1732 р.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

[1819 р., травня 16]. – м. Харків. – Донесення єпископа
Слобідсько-Українського і Харківського Павла Священному
Синодові про виявлений у Харкові давній архів*

[// арк. 1]

К.**

Въ Святѣйшій правительствующій Синодѣ,
Павла, єпископа Слободско-Украинскаго и Харьковскаго

Здѣшняго градскаго Успенскаго собора соборяне отъ 14-го числа сего маія рапортомъ представили мнѣ, что при разобраніи находящейся при томъ ихъ соборѣ каменной обвѣтшавшей колокольни найдень внутри оной въ одномъ закрытомъ мѣсте древній архивъ, съ неизвѣстнаго времени тамъ хранившійся. Почему я, приказавъ перевѣсти оный въ консисторію, разсматриваль его самъ вмѣстѣ съ присутствующими консисторіи и секретаремъ и при обозрѣніи нашель, что некоторыя бумаги находятся въ связкахъ и книгахъ, переплетенныхъ въ совершенной цѣлости, а нѣкоторыя въ рогожанныхъ кулькахъ, сундукахъ, коробкахъ и бочкахъ, изъ коихъ иные запечатанные печатями и безъ поврежденія, а другіе, какъ бочки, такъ кульки, коробки и сундуки безъ печатей и повреждены, но бумаги цѣлы по большой части.

Изъ тѣхъ бумагъ, кои незапечатаны и кои можно было разсматривать по надписямъ и содержаніямъ, по большой части оказались принадлежщими къ дѣламъ по военной части и военному управленію, и нѣкоторыя по части духовной, начиная съ 1724 до 1774 года. Кромѣ того, въ одномъ поврежденномъ и незапечатанномъ сундукѣ нашлись еще между бумагами двѣ талерныя, какъ примѣтно, полковыя печати. Что же касается до бумагъ, запечанныхъ въ сундукахъ, бочкахъ и кулькахъ, то я велѣлъ хранить ихъ въ цѣлости въ пристойномъ мѣстѣ безъ нарушенія печатей совокупно со всѣми обнаруженными древняго сего архива бумагами, утвердивъ сію кладовую замкомъ и печатями, моею и консисторскою.

По случаю же открытія сего архива, оставшагося отъ давнаго времени въ совершенной неизвѣстности, здѣшній господинъ гражданскій губернаторъ сообщеніемъ требоваль отъ меня, чтобы къ перѣсмотрѣнію [// арк. 1 зв.] онаго нарядить нѣкоторыхъ изъ духовныхъ лицъ вмѣстѣ съ чиновниками отъ гражданской стороны. Но поелику въ ономъ архивѣ многія бумаги запечатаны, а нѣкоторыя оказались даже съ надписями “по секрету”, подумать можно, что въ оныхъ найдется многое относительно къ устройству здѣшняго края и ландмилицкихъ полковъ, существовавшихъ прежде по Украинской линіи, то по сей причинѣ я не рѣшился самъ собою допустить определенныхъ г. губернаторомъ чиновниковъ къ распечатанію и расматриванію сего архива, но поставилъ себѣ за долгъ, представивъ о чемъ Святѣйшему правительствующему Синоду на благоразсмотрѣніе съ приложеніемъ краткой описи нѣкоторымъ дѣламъ и прочему, въ домъ[!]** архивъ оказавшемуся, ожидать въ разрѣшеніе надлежащаго предписанія, о чемъ съ сею же почтою отъ меня донесено и его сіятельству господину тайному совѣтнику министру духовныхъ дѣлъ и народнаго просвѣщенія Александру Николаевичу Голицыну и Святѣйшему синоду съ сею же почтою мною отърепортовано.

ВР РДБ. – Ф. 255. – К. 9. – Спр. 1. – Арк. 1–1 зв.

* Слово дописано над закреслениемъ “тереном”.

** Далі закреслено: “була”.

*** Очевидно, мало бути “въ томъ”.

До історії харківських архівів: повідомлення 1819 р. про виявлений у дзвіниці...

№ 2

1819 р., травня 16. – м. Харків. – Опис архіву,
виявленого у дзвіниці Успенського собору

№

16 маія 1819

[// арк. 2]

Опись, сочиненная въ присутствіи его преосвященства Павла, епископа Слободско-Украинскаго и Харьковскаго, Слободско-Украинской духовной консисторіи членохъ[!]* и секретаря, древней архивы, найденной въ старой каменной колокольнѣ харьковскаго Успенскаго собора при разбораніи оныя

1-е

Книгъ въ переплетѣ – 264, въ томъ числѣ:

А. Книга писемъ, рапортовъ, справокъ и протоколовъ военных 1728 года.

В. Военный краткій журналъ походной господина генераль-аншефа фонъ Бисмарка 1749 [года].

С. Книга входящихъ дѣлъ къ тому жъ генераль-аншефу фонъ Бисмарку.

Д. Разныя донесенія генераль-аншефу фонъ Бисмарку съ приложеніемъ вѣдомостей о военныхъ чиновникахъ и рядовыхъ 1750 [года].

Е. Книга приказному журналу за 1752 и 1753 годы.

Ф. Записная книга полученнымъ указомъ и ордерамъ въ 1754 [году].

Г. Въ двухъ книгахъ журналы исходящимъ рапортамъ, ордерамъ и приказамъ за 1756 и 1757 [годы].

Н. Ордера и указы канцеляріи генераль-аншефа графа Салтыкова 1757 года.

І. Журналъ исходящимъ въ разныя мѣста секретнымъ дѣламъ 1757 [года].

К. Списокъ формулярный Кіевскаго гарнизона Полтавскому полку штабъ-, оберъ-, унтеръ-офицерамъ, капраламъ, рядовымъ и строевымъ за 1758 годъ.

Л. Списокъ имянный ландмилицкаго Курскаго полку штабъ- и оберъ-офицерамъ.

М. Подлинныя указы изъ Государственной военной коллегии и Конторы генераль-лейтенанту Стрешневу и промеморьи, вступившію[!]** изъ разныхъ мѣстъ въ походную его жъ господина генераль-лейтенанта Стрешнева канцелярію.

2-е

Связокъ – 123ру***, въ числѣ коихъ:

І. Военный журналъ 1724 года.

ІІ. Письма ландмилицкія отъ генераль-маіоровъ и полковъ 1731 и 1732 [годовъ].

[// арк. 2 зв.]

ІІІ. Переписки, бывшія въ 1732 году высшему генералитету.

ІV. Смотровыя списки разныхъ полковъ того жъ 1732 года подъ № 6 и 19.

V. Переписка чрезъ 1732 годъ высшему генералитету.

VI. Дѣла за 1748, 1749 и 1750 годы.

* Очевидно, мало бути “членовъ”.

** Очевидно, мало бути “вступившіе”.

*** Очевидно, “ру[лона]”.

VII. Связка приходящихъ изъ разныхъ мѣстъ сообщеній и прочихъ писменныхъ дѣлъ Генеральнаго военнаго кригзрехтед* присутствія генераль-маіора Флорова** на 269 листахъ 1748 года.

VIII. Представленіе комисіи о Слободскихъ полкахъ 1750 [года].

XI. Дѣла, производимыя въ 1751 и 1752 годахъ по канцеляріи генераль-маіора Флорова-Багрѣва о кирасирскихъ конскихъ заводахъ.

X. Дѣло о грузинахъ и туркахъ 1757 [года].

XI. Черныя письма генералу-фельмаршалу князю Голицыну и генералу фон Шенбаку 1759 [года] съ надписью о смотрѣ полковъ и что февраля 15 дня фельд-маршалу репортовано.

XII. Связка съ десятию крихзрехтами, присланными изъ Военной коллегіи въ 1760 году.

XIII. Связка съ конфирмованными крехзретами 1762 года.

XIV. Дѣла Мѣщовскаго гусарскаго полка запечатанные.

XV. Связка с дѣлами о экзерциціи пѣхотного полку.

XVI. Дѣло связанное о коммерціи.

XVII. Дѣло связанное жъ подъ названіемъ “Семей книги”.

XVIII. Дѣло бывшаго кригирехта о называніи капитаномъ Енотуцомъ генераль-маіора князя Кантемира воромъ.

3-е

Четыре бочки, наполненныя разными бумагами, изъ коихъ двѣ цѣлыя и одна запечатанная, а двѣ поврежденныхъ.

4[-е]

Восемь сундуковъ, въ томъ числѣ и короба, разными жъ бумагами наполненные, изъ коихъ одинъ сундукъ немалой величины замкнутый, а протчіе отперты и нѣкоторые изъ нихъ повреждены.

5-е

Восѣмь кулей, наполненныхъ бумагами же, изъ коихъ два большихъ съ печатями, а прочіе меншіе безъ оныхъ.

Двѣ желѣзныхъ печатей.

ВР РДБ. – Ф. 255. – К. 9. – Спр. 1. – Арк. 2–2 зв.

Світлана Потапенко (Київ), Андрій Парамонов (Харків). **До історії харківських архівів: повідомлення 1819 р. про виявлений у дзвіниці Успенського собору “древній архив”**

У статті привернуто увагу до повідомлення 1819 р. про виявлений у старій дзвіниці кафедрального Успенського собору м. Харкова архів. Віднайденими архівалями виявилася документація Українського ландміліцького корпусу. Документи охоплювали 1720-х–1770-х рр. Повідомлення відклалося у фамільному архіві графів Рум'янцевих.

Ключові слова: Харків, Успенський собор, архів, Український ландміліцький корпус, Рум'янцеві.

* Тут і далі правильно “кригирехт” – апеляційна інстанція для полкових судів згідно з Військовим статутом Петра I 1716 р.

** Очевидно, мало бути “Фролова”.

До історії харківських архівів: повідомлення 1819 р. про виявлений у дзвіниці...

Светлана Потапенко (Київ), Андрей Парамонов (Харків). **К истории харьковских архивов: сообщение 1819 г. об обнаруженном в колокольне Успенского собора “древнем архиве”**

В статье обращено внимание на сообщение 1819 г. об архиве, найденном в старой колокольне кафедрального Успенского собора г. Харькова. Установлено, что обнаруженными архивалиями оказалась документация Украинского ландмилицкого корпуса. Документы охватывали 1720-х–1770-х гг. Сообщение отложилось в фамильном архиве графов Румянцевых.

Ключевые слова: Харьков, Успенский собор, архив, Украинский ландмилицкий корпус, Румянцевы.

Svitlana Potapenko (Kyiv), Andrii Paramonov (Kharkiv). **On the History of Kharkiv Archives: A Report Concerning “An Ancient Archive” (1819) Discovered In the Old Bell Tower of the Assumption Cathedral**

The article deals with a report (1819) discovered in Kharkiv concerning an ancient archive. The archive was found accidentally during the repatriation of the old bell tower of the Assumption cathedral. The documents of 1720s till 1770s were related to the Ukrainian land militia corps. The report was preserved in Count Rumiantsevs family archive.

Key words: Kharkiv, the Assumption cathedral, archive, the Ukrainian land militia corps, Rumiantsevs.